

Караман М. В.,
аспірант кафедри загальнотеоретичної юриспруденції
Національного університету «Одеська юридична академія»

ІДЕНТИФІКАЦІЯ ПРАВА: РИТУАЛИ В ПРАВОВІЙ СФЕРІ

THE IDENTIFICATION OF LAW: PRACTICES IN THE LEGAL SPHERE

У статті досліджується проблема співвідношення формального та неформального права як різновидів норм соціального регулювання, що дає можливість зрозуміти ті закономірності, які покладені в основу функціонування ритуалів у правовій сфері та правових ритуалів. Доводиться, що ритуали є частиною норм соціального регулювання. Адже існування ритуалів у праві є, зокрема, реалізацією ідей природного права.

Ключові слова: ідентифікація права, плюралістична теорія джерел права, неформальний контроль, суспільний контроль, ритуали, ритуали в правовій сфері.

В статье исследуется проблема соотношения формального и неформального права как разновидностей норм социального регулирования, что дает возможность понять те закономерности, которые положены в основу функционирования ритуалов в правовой сфере и правовых ритуалов. Доказывается, что ритуалы являются частью норм социального регулирования. Ведь существование ритуалов в праве является, в частности, реализацией идей естественного права.

Ключевые слова: идентификация права, плюралистическая теория источников права, неформальный контроль, общественный контроль, ритуалы, ритуалы в правовой сфере.

The article deals with the problem of the correlation of formal and informal law as varieties of social regulation standards, which makes it possible to understand the laws that underlie the functioning of rituals in the legal sphere and legal rituals. It is proved that rituals are part of the rules of social regulation. After all, the existence of rituals in the law is, in particular, the realization of ideas of natural law.

Key words: identification of law, pluralistic theory of sources of law, informal control, social control, rituals, rituals in the legal sphere.

Вітчизняна загальнотеоретична юриспруденція, сильніша за галузеві та міжгалузеві правничі науки, роками була під впливом концепції «революційного пролетарського права», що полягала в трактуванні права як засобу здійснення диктатури пролетаріату, виразу інтересів трудящих і знаряддя їх захисту. Зміна політики директивного регулювання державою всіх сфер соціального життя та відхід від етатистського розуміння права призвели до бурхливого зростання розробок у сфері «неформальних» соціальних норм та їх співвідношення з «формальним» правом. Однак сьогодні бракує наукових розробок місця ритуалів у правовій сфері.

Зазначене питання слабо досліджене в літературі з теорії права, в якій переважають дослідження загального порядку, зокрема дослідження О.І. Рябка та Є.О. Цишковського. У різний час питанням про поняття соціального контролю в юридичному розумінні займалися І.Е. Агабалієва, О.Ф. Андрійко, Г.М. Грошев, К.Є. Ігошев, В.Г. Румянцева та інші. Втім, у публікаціях вказаних авторів не вдалося уникнути невизначеності, котра характерна формальному розумінню соціального контролю в праві й одночасного використання інших соціальних норм як засобів здійснення соціального контролю через право. Наявна класифікація видів соціального контролю передбачає такі критерії, які або дублюють один одного, або суперечать самому змісту соціального контролю, як у праві, так і взагалі. Що ж стосується співвідношення ритуалів із нормами соціального регулювання, то наявні дослідження взагалі не торкаються цього питання. Усе це вказує на необхід-

ність дослідження проблеми на рівні загальнотеоретичного дослідження.

Існування ритуалів як частини специфічного соціального регулятора, а саме «права», повністю відповідає природно-правовим теоріям праворозуміння. Адже вихідним пунктом доктрини природного права є утвердження ідеї природних, невідчужуваних прав людини, які не даруються їй державою, а належать від природи нарівні з розумом та іншими людськими якостями. Завдання держави відповідно до доктрини природного права полягає у визнанні та забезпеченні прав людини, що здійснюється, зокрема, через їх закріплення в конституціях, інших законодавчих актах і формування механізмів і процедур реалізації й захисту прав людини. Відповідно до концептуальних підходів цієї доктрини правом може вважатися лише те нормативне явище, яке відповідає суспільним уявленням про справедливість, рівність, свободу. Аморального права не може існувати взагалі, як не може бути права «тоталітарного», «фашистського» чи «расистського» [5, с. 33–34].

У суспільстві, яке є досить секуляризованим (знову ж таки причиною цього може бути, зокрема, радянська антирелігійна політика), важко виявити та побачити вплив ритуальної діяльності на наші правила та переконання, а також легко відкинути ритуал як рудиментарний залишок попередньої ери, що вже вижив себе в ізольованій сфері людської діяльності, яку можна узагальнити терміном «релігія». Однак звуження концепції ритуалу до формальних релігійних практик ігнорує поширеність ритуальної діяльності у «світських» аспектах людської

діяльності – «світських ритуалах». Якщо осмислити живі звичаї та надати їм форми усвідомленої всезагальності, то природне право («право саме у собі») набуває вигляду закону. Кожний індивід знаходить у законі формулу своєї істинної предметної сутності, бо закони розкривають і повідомляють йому те, що він доти лише невиразно відчував у глибині своєї істоти. Тож підпорядкування істинним законам не в змозі притиснути його свободу. Кожний істинний закон, за Г.В.Ф. Гегелем, є свободою; він є виговореною сутністю свободної волі і зазнає в ньому себе. Ті ж закони, які не узгоджені із свободою волею людини, залишаються порожнім зобов'язанням [4, с. 79].

Фундаментальне розуміння, на якому ґрунтується дослідження, полягає в тому, що є ряд культурних медіа, через які соціальна норма може бути імплементована в соціальне життя, і що прийняте конкретне середовище має важливі наслідки для нормативного порядку. Зокрема, норма, яка генерується або підкріплюється у зв'язку з ритуальною практикою, ймовірно, буде більш зрозумілою, широко вживаною, чіткою і менш схильною до змін, ніж норма, створена іншими способами. Завдяки своїй центральній ролі в наших комунікативних і когнітивних системах ритуальна поведінка формує фундаментальний конститутивний елемент основного культурного, соціального та мовного середовища, в якому відбувається вся еволюція і трансформація нормативних порядків, включаючи зміни, що здійснюються зацікавленими учасниками.

Найбільш загальна риса західної традиції права – це існування і змагання всередині одного суспільства різних юрисдикцій і різних правових систем [1, с. 27]. Держава функціонує в системі різних юрисдикцій, де кожна юрисдикція, включно з юрисдикцією держави, пов'язана з правом інших юрисдикцій [1, с. 56–57].

Ритуали регулюють широке коло відносин у суспільстві, призначаючи соціальні ролі та наділяючи учасників відносин правами та обов'язками, притаманними тій чи іншій соціальній ролі. Ритуал допомагає створювати і підтримувати неформальні соціальні норми, він одночасно забезпечує найважливіший, а в багатьох випадках єдиний засіб для формування наших уявлень про вищі цінності, безперечні авторитети і, зрештою, про сакральне, як у релігійній, так і у світській сферах. Як наслідок, ритуалізація (або деритуалізація) соціальних норм неминуче впливає на питання моралі, легітимності та справедливості, що виходять за рамки самих норм. Прикладом того, як ритуали в правовій сфері впливають на соціальне життя, є норми безпечного дорожнього руху в частині світлофора. Послідовність зупинки і початку руху на світловому трафіку є довільною і суто умовною, вона заснована на загальній зручності та загальній практиці. Сенс червоних і зелених сигналів світлофора можна було б обміняти місцями за умови, що достатня кількість людей погодилася б дотримуватися нових умов.

Будь-яка регулятивна практика, в цьому випадку ритуалізація, формує і забезпечує існування ціннос-

тей, інтерпретацій і розумінь, які лежать в основі кожної системи правових норм. Ритуал допомагає індивіду ідентифікувати себе як члена «нормативної спільноти». Ритуальні церемонії народження, смерті, укладення шлюбу, віросповідання можна знайти у всіх відомих нині культурних сім'ях. Вони виражають ті культурні цінності, про які дбає суспільство. Зважаючи на те, що їх дотримання забезпечується нормами соціального контролю, можна зробити висновок, що вони прищеплюються індивіду разом з його соціалізацією.

Виникає питання: а чим же підтримується соціальна співпраця? Що змушує члена соціальної групи діяти «за правилами», незважаючи на стимули діяти у власних інтересах? Для нормального існування спільноти, співпраця в якій врегульована нормами, кожен її член має приймати певні витрати під час прийняття рішень, що будуть відповідати нормі соціального регулювання (безпосередньо або у вигляді втрачених можливостей) [7]. Саме норма соціального регулювання схиляє індивіда до прийняття соціально-прийняттого рішення, підвищуючи ціну за протилежну поведінку. Спільнота має здатність стримувати відмову від нормативної співпраці, встановлюючи витрати за порушення норми або у формі вини (внутрішнє ставлення індивіда до своїх дій), або за допомогою неформальних соціальних санкцій (негативні плітки, публічний осуд, остракізм). Норма існує та є ефективною, коли є поширений і добре відомий консенсус на користь типу поведінки, яку заохочує норма.

Як механізм соціального контролю, ритуал можна порівняти з нормами закону і нормами соціального регулювання. Дотримання норм закону забезпечується можливістю застосування державного примусу. Дотримання норм соціального регулювання забезпечується за допомогою «позасудових» санкцій, таких як неприйнятність, сором, огида тощо. Забезпечення дотримання вимог ритуалу здійснюється у формі наділення учасників відносин соціальними ролями зі специфічними правами та обов'язками, притаманними тій чи іншій соціальній ролі.

Задля комплексного порівняння ритуалів із нормами права доцільно порівняти їх за ступенем закріплення. Ще в інституціях Юстиніана проводилась паралель між писаним і неписаним правом: «Складається ж наше право або із права писаного, або неписаного, як у греків: одні закони у них записані, інші не записані. Писане право складається із законів, рішень плебсу, рішень сенату, постанов імператорів, едиктів посадових осіб та із відповідей юристів» [6, с. 19]. Римські юристи виділяли *ius scriptum* (писане право – будь-який правовий припис, який має письмову форму фіксації) та *ius non scriptum* (неписане право – правові правила і норми, які не мали письмової фіксації та існували у формі звичаїв або постанов і розпоряджень уповноваженої на те особи (осіб) в усній традиції).

Цей розподіл правових норм є актуальним також для сучасних правових систем. Акти державних органів і звичаї, що склалися в суспільстві, відрізняють-

ся за ступенем закріплення аналогічно до правового ритуалу та ритуалу в правовій сфері. Акти державних органів закріплюють правові ритуали в нормах права та забезпечують їх виконання засобами державного примусу. Звичаєві норми та ритуали в правовій сфері склались історично унаслідок багаторазового повторення людьми певних дій (звичаїв, ритуалів).

Враховуючи широке коло відносин, в яких застосовується ритуал, вважаємо доцільним здійснити розрізнення понять «правовий ритуал» і «ритуал у правовій сфері». Формалізований, стандартизований, чітко регламентований актами держави процес розгляду справи в суді – правовий ритуал. Актами держави визначаються ролі та учасники судових відносин наділяються специфічними правами та обов'язками, притаманними тій чи іншій ролі. Для прикладу можна навести процесуальний статус і ритуальну роль одного з учасників судового процесу, а саме експерта. Вітчизняні та іноземні нормативно-правові акти чітко регламентують процесуальний статус експерта: Цивільний процесуальний кодекс України (ст. 72), Кримінальний процесуальний кодекс України (ст. 69), Кодекс адміністративного судочинства України (ст. 68), Кодекс України про адміністративні правопорушення (ст. 273), Федеральні правила доказування США (ст. 7), Біла книга (White book), в якій узагальнюється і коментується судова практика Верховного суду Англії, Кримінальний процесуальний кодекс Федеративної Республіки Німеччина (ст. 75) тощо. Всі вищевказані нормативно-правові акти регламентують процесуальну та ритуальну роль експерта, наділяючи певних учасників судового процесу роллю експерта та, відповідно, правами та обов'язками експерта.

Натомість прикладом того, як ритуали в правовій сфері застосовуються в повсякденному житті є університетські ритуали. За усталеною думкою університетська корпорація одночасно є «реальною» та «уявною» спільнотою. Вона періодично підтверджує своє існування через виконання відповідних ритуалів, які створюють почуття спільності між членами корпорації та проводять кордони між ними і так званими «іншими». Все університетське життя є в широкому сенсі слова ритуалізованим: ритуалами сповнені і звичайні лекції, і різноманітні святкові заходи [2, с. 429]. Особливе місце серед цих ритуалів посідають так звані «обряди переходу». Термін «обряди переходу» («rites de passage»), введений французьким дослідником А. ван Геннепом, означає символічні дії, які мають на меті забезпечити перехід людини з однієї світської або магічно-релігійної спільноти в іншу [3]. В університетському середовищі такими обрядами є, наприклад, свято першого дзвоника, церемонії посвяти у студенти і випуску з університету, вручення дипломів.

Значимо, що механізм впливу ритуалів на соціальну поведінку має певні переваги та недоліки щодо норм закону і норм соціального регулювання. Оскільки ритуали призначають соціальні ролі, що приймаються учасниками відносин, їх виконання не вимагає забезпечення з боку державного примусу,

що вимагає певних витрат із боку держави, на відміну від норм закону. З іншого боку, дотримання ритуалу не потребує соціального схвалення, на відміну від норм соціального регулювання.

Проте ритуали через соціальну прийнятність ролей, якими вони наділяють учасників, вимагають набагато більше часу на їх створення та адаптацію. Порівняно з нормами закону та нормами соціального регулювання, ритуали є «дешевими» для виконання, але «дорогими» для створення.

Ритуал можна визначити як виконання більш-менш інваріативної послідовності формальних дій і висловлювань, які частково кодуються виконавцем. Відповідно до цього визначення вбачається можливим зосередити увагу на елементах, що характеризують ритуальну діяльність, наприклад формалізм. Ритуал завжди передбачає використання структурованого набору вербальних і невербальних символів. Ритуальний процес є висококонсервативним і використовує «обмежений код» спілкування, що характеризується: 1) обмеженими засобами вираження; 2) відповідно обмеженою здатністю передавати інформацію; 3) і, як наслідок, обмеженням свободи учасників ритуальних відносин тлумачити сенс цих відносин більш ніж одним способом. У рамках своєї формальності ритуальна практика є інваріативною. Ритуальна діяльність передбачає точні повторення висловлювань і жестів, занадто велике відхилення від яких призведе до втрати ритуального характеру відносин. Ритуали регулюються складними наборами правил, що регулюють послідовність і безпосереднє виконання ритуальних заходів, а можливості для інновацій обмежені правилами другого порядку, які визначають відповідний спосіб зміни ритуалу [8].

Майже всі ритуали використовують складний набір символів, які розробляються в структурах міфічних думок. Крім того, багато ритуалів, зокрема без специфічного релігійного змісту, прив'язані до ідей сакрального. Поняття сакральності нерозривно пов'язане з використанням спеціальних символів, жестів та об'єктів для ритуальних цілей, які відрізняють ритуали від неритуальної (повсякденної) діяльності. Ця асоціація з позачасовою якістю сакрального відображається в іншій знаковій рисі ритуального процесу: ритуал зазвичай розглядається як відображення давньої традиції (навіть якщо ритуал фактично відносно недавнього походження).

Ритуал реалізується шляхом вольової дії суб'єктів, які його виконують. Вольова дія суб'єктів ритуалу виконує критичну функцію соціально-піднавального «обрамлення» ритуального процесу у свідомості учасників, створює відповідну ритуальну спільноту (що складається з учасників ритуалу) і розмежовує види діяльності (і пов'язані з ними норми) з іншими аспектами повсякденного життя.

Ритуальне виконання можна умовно розділити на два елементи: 1) фізичну участь у самому виконанні та 2) ритуальний «канон», лінгвістичний або паралінгвістичний «текст», виголошений або іншим чином доведений до учасників. У повсякденній комунікативній дії спікер кодує власні дум-

ки та передає їх одержувачу. Через інваріантність виконання текст ритуального «канону» заковдано в самому ритуалі. Внаслідок цього словесний канон учасників ритуальних відносин не може передати власних ідей спікера, який просто декламує встановлені словесні конструкції. Значення канону (і соціальних норм, пов'язаних із канонічними значеннями) залишаються фіксованими через послідовні виступи учасників [8].

Вищезазначені ознаки ритуального процесу найчастіше ілюструються різними традиційними жанрами ритуальної діяльності, такими як календарні обряди, обряди скорботи (ритуали зцілення), ритуальні бенкетування і свята. Хоча сучасне суспільство характеризується відносною розрідженістю цих видів практики, порівняно з попередніми періодами або «не-західними» культурами, всі ці категорії ритуальної практики продовжують зберігати свою життєздатність, такі ритуали часто можуть мати велике значення: єврейська бар-міцва (в юдаїзмі прийом 13-літніх хлопчиків у доросле юдаїстське об'єднання); календарні свята як світських (Міжнародний жіночий день), так і релігійних (Великдень) походжень; ритуали, які оточують подарунки на свята; і обряди, що супроводжують смерть. Зокрема, політичний ритуал залишається надзвичайно поширеним. Розвиток демократичної політики, починаючи з XVIII ст., безсумнівно, сприяв висвітленню політичних обрядів і символізму як культурних явищ. Є широкий спектр ритуалів, імплементованих у політичну систему: відкриття засідань парламентів, політичні мітинги, державні похорони, візити іноземних високопосадовців, символічне використання національ-

них символів, що оточені потужними символами легітимності.

Загальний спад поширеності традиційної ритуальної практики не спричинив справжнього зменшення важливості ритуальної діяльності. Швидше відбувся перехід у ритуальному стилі до різних, нетрадиційних видів практики. Такі нетрадиційні види практики, загалом, характеризуються тими ж ознаками ритуалу, що й традиційні практики значною мірою виконують ті ж функції. Приклади нетрадиційних ритуалів можна знайти в різноманітних заходах, таких як сучасні Олімпійські ігри, церемонія вручення документів про вищу освіту тощо.

Ритуальні елементи також мають своє відображення в ділових практиках та інших формах організаційної поведінки, які служать для досягнення єдиної культури і почуття довіри між індивідами. Зрозуміло, що не всі ці види діяльності мають однаковий ступінь ефективної сили серед учасників, а також не мають рівних можливостей вводити потужні соціальні смисли і створювати міцні соціальні норми. Але тією чи іншою мірою всі вони мають ці можливості як природне втілення ритуальної форми. Показово, що ритуальна поведінка є в людському суспільстві на рівні «світських ритуалів», а не формальних релігійних обрядів.

Ритуали, наділяючи учасників ритуаловідносин соціальними ролями, відповідно, наділяють їх правами та обов'язками, необхідними для забезпечення соціального блага або забезпечення будь-яких інтересів. Адже максимальне забезпечення соціального блага та забезпечення задоволення інтересів більшості членів певного суспільства – це ключ до процвітання суспільства.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Берман Г.Дж. Западная традиция права. М.: Изд-во МГУ, 1998. 624 с.
2. Вишленкова Е.А., Малышева С.Ю., Сальникова А.А. Terra Universitatis: Два века университетской культуры в Казани. Казань, 2005.
3. Геннеп А. ван. Обряды перехода: Систематическое изучение обрядов. М., 1999.
4. Дудченко В.В. Плюралістична теорія джерел права: нові можливості в осягненні права. *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія»*. 2010. Т. 9. С. 78–88. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nponyua_2010_9_10.
5. Загальна теорія права: підручник / За заг. ред. М.І. Козюбри. К.: «Ваїте», 2015. 392 с.
6. Институтции Гая. *Памятники римского права*. М.: «Зерцало», 1997. С. 19.
7. Cass R. Sunstein Social Norms and Social Roles. *Columbia Law Review*: 1996. № 903. URL: https://chicagounbound.uchicago.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=12456&context=journal_articles.
8. Catherine M. Ritual: perspectives and dimensions. 1953. URL: <http://voidnetwork.gr/wp-content/uploads/2016/09/Ritual.-Perspectives-and-Dimensions-by-Catherine-Bell.pdf>.